

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

РОСТИСЛАВ ПИЛЯВЕЦЬ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії війн і воєнного мистецтва,
Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського
(Київ, Україна), rost0404kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

БИТВА ЗА ДНІПРО У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: СПРОБА НОВОЇ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ВІЗІЇ

***Анотація.** Мета дослідження – викласти основні положення нового концептуального тлумачення сукупності воєнних дій, що ввійшли в історіографію як «битва за Дніпро» й базуються на більш широкому розумінні її змісту, масштабів, тривалості, наслідків і значення для всього перебігу протистояння на Східному фронті. **Методологія студії** заснована на комбінації загальнонаукових, спеціальних та міждисциплінарних прийомів наукового пізнання, а також теоретичних напрацюваннях провідних фахівців із військової історії та інших наукових напрямів і дисциплін. Автори послуговуються сучасним термінологічним апаратом, апробованим у світовому військово-історичному дискурсі. **Висновки.** Теоретико-методологічна матриця, на яку проєктуються події Другої світової війни, постійно змінюється й демонструє евристичний потенціал, який фахівцям належить реалізувати. Найбільше в історії збройне зіткнення глобального характеру виявило нові підходи у стратегічному та оперативному плануванні, організації управління військами, їх кадровому, інженерному, матеріально-технічному, медико-санітарному, морально-психологічному забезпеченні, логістиці тощо. У роки Другої світової війни склалося нове розуміння поняття «битва» як сукупності стратегічних і фронтових операцій. Кожна з битв мала не лише важливі стратегічні, а й значні політичні результати. Особливе місце серед них належить битві за Дніпро. Існує нагальна потреба концептуального переосмислення її ролі і значення, сутності та змісту, хронологічних і територіальних меж. Сформований у СРСР офіційний погляд на події війни, зокрема й на битву за Дніпро, був необ'єктивним – він спотворив сутність і значно «урізав» її реальний зміст. На противагу усталеному радянському стереотипу автори висувають і обґрунтовують погляд, за яким для Червоної армії ця битва мала оборонну та наступальну складові й загалом тривала понад три роки (від кінця червня 1941 до початку липня 1944 рр.). Зміст і розмах битви за Дніпро, кількість операцій, залучених сил і засобів, а також втрат сторін у ній були значно більшими, ніж прийнято вважати. Ураховуючи ці обставини, дослідникам належить сформуувати адекватну концепцію всієї системи битв та операцій у німецько-радянській війні, серед яких битва за Дніпро стала найбільшою у Другій світовій війні.*

Ключові слова: битва за Дніпро, Друга світова війна, німецько-радянська війна, стратегічні та фронтові операції, битва (поняття), концепція, Україна.

Друга світова війна стала найбільшим і найкривавішим військовим конфліктом в історії людства. Її наслідки були настільки руйнівними, важкими й далекосяжними, що до цього часу вони не подолані та справляють негативний вплив на суспільне життя народів і країн, на міжнародний устрій, світову геополітику, міждержавні, міжнаціональні відносини. Багато сучасних проблем людства закорінені у Другій світовій війні. Охопивши більшу частину континентів і світового океанічного простору, військові дії в 1939–1945 рр. відбувалися на суходолі, у повітрі, на воді та під водою на різних сухопутних і морських театрах. Вони здійснювалися у формах кампаній, стратегічних, фронтових (груп армій) та армійських операцій, систематичних бойових дій, бойовищ і боїв. Окремо слід виділити таку форму військових дій, як битва.

Сутність і зміст поняття «битва» у ХХ ст. зазнали кардинальних змін. Зважаючи на те, що предметом цієї статті є, зокрема, і трактування цього поняття в контексті подій Другої світової війни, слід зазначити наступне. У третьому томі «Великої радянської енциклопедії» (третє видання, 1969–1978 рр.) вказано, що «в роки Великої Вітчизняної війни під битвою розумілася боротьба великих стратегічних угруповань на важливому стратегічному напрямку»¹. Таке тлумачення, на нашу думку, не надто чітко розкриває сутність поняття «битва». Уважаємо більш вдалою дефініцію, наведену кількома роками пізніше в «Радянській військовій енциклопедії». За поглядами фахівців, у війнах ХХ ст., на відміну від війн попередніх часів, поняття «битва» означало низку одночасних і послідовних наступальних та оборонних операцій великих угруповань військ, що проводилися на найважливіших напрямках чи театрах військових дій (ТВД) із метою досягнення стратегічних результатів у війні (військовій кампанії)². Водночас звернімо увагу на значне упущення в останньому визначенні: у ньому відсутній головний елемент – означення «битви» як двостороннього процесу.

У світовій історіографії Другої світової війни існують різні погляди й підходи щодо визнання битвами тих чи інших значних військових подій на фронтах (збройних зіткнень, операцій) та їх кількості. Автори не ставлять перед собою завдання провести ретельний аналіз таких підходів і виявити сутність та особливості кожного з них. Важливе інше – переважна більшість істориків, серед них і вітчизняних, поділяють або не заперечують думку, що в історії Другої світової війни відбулося до десяти битв, лівова частка яких припадає на німецько-радянський фронт. На інших ТВД визнаними саме як битви (у розумінні, близькому до означеного вище) є дві з них – за Англію (або за Британію, серпень 1940 – травень 1941 рр.) та за Атлантику, яка тривала в акваторії Атлантичного океану і прилеглих морів упродовж усієї війни (1939–1945 рр.). Щодо останньої, то адекватніше, точніше характеризує військові дії на цьому океанському ТВД поняття «збройна боротьба за Атлантику».

¹ Павленко Н.Г. Битва // Большая советская энциклопедия. 3-е изд.: В 30 т. / Гл. ред. А.М.Прохоров. – Т.3: Бари – Браслет. – Москва, 1970. – С.398.

² Запорожченко А.К. Битва // Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. гл. ред. комиссии А.А.Гречко. – Т.1: А – Бюро. – Москва, 1976. – С.479.

Дефініцію «битва» часто використовують стосовно багатьох інших збройних зіткнень періоду Другої світової війни, але меншого масштабу, що становили сукупність боїв і бойовищ або окремі операції. Прикладами такого підходу можуть бути «танкова битва під Прохорівкою» – фактично танкове бойовище (рос. «сражение») під Прохорівкою 1943 р.; дві «битви під Ель-Аламейном» – сукупність боїв під Ель-Аламейном у липні 1942 р. та Ель-Аламейнська операція (листопад – грудень 1942 р.); «битва під Монте-Кассіно» (або «битва за Рим») – серія з чотирьох бойовищ під Монте-Кассіно 1944 р.; «битва за Райн» – сукупність бойових дій сторін у Західній Європі з вересня 1944 до квітня 1945 рр., включно з Арденнською операцією німецьких військ у грудні 1944 – січні 1945 рр. (іноді подаються значно вужчі хронологічні межі «битви за Райн» – від 23 лютого до 10 березня 1945 р.); «битва за Берлін» – Берлінська стратегічна наступальна операція 1945 р. тощо.

Таке довільне використання поняття «битва» (не як терміна, а як синоніма загальних понять «баталія», «збройне зіткнення» та публіцистичної фігури або ідеологічного кліше) притаманне переважно аматорським текстам, але зустрічається не лише у ЗМІ та в популярних виданнях – деякі наукові публікації також не позбавлені такої вади. Переважно воно залежне від певної пропагандистської мети, має емоційне забарвлення й зорієнтоване на широку аудиторію та з міркувань, далеких від науки, видається доречним, проте, з наукового погляду, є некоректним. В інших випадках професійні історики, краєзнавці й аматори називають «битвами» ті чи інші баталії світової війни, не маючи на меті фальсифікувати сутність подій, а заради підкреслення запеклості боротьби та піднесення масштабів їх значення, надання їм особливого, «епічного» характеру. Але це, зазвичай, перебільшення, підсвідоме спотворення реальної картини. На нашу думку, означений підхід щодо використання терміна «битва» для вказаних вище подій щонайменше помилковий і не є науково виправданим – збройні зіткнення такого масштабу й розмаху не підпадають під наведене вище визначення «битви».

Отже автори цієї статті виходять із того, що під «битвою» світової війни слід розуміти масштабну, тривалу, у край завзяту й запеклу збройну боротьбу великих військових угруповань сторін на головних напрямках чи театрах воєнних дій із метою захоплення (утримання) особливо важливих територій, стратегічних рубежів і районів, політичних, промислово-економічних центрів та районів, розгрому військ (сил) противника. Битва складається з сукупності операцій сторін стратегічного і фронтового (груп армій) рівнів, а її результатом є досягнення вирішальних стратегічних та вагомих воєнно-політичних результатів.

Більшість битв Другої світової війни відбулися на радянсько-німецькому фронті. Саме тут було досягнуто основних результатів спільної збройної боротьби країн антигітлерівської коаліції проти блоку на чолі з нацистською Німеччиною. У воєнно-історичній науці СРСР офіційне визнання як битви у війні проти нацистської Німеччини та її союзників отримали шість найбільш масштабних, запеклих і значних збройних зіткнень, що становили сукупність одночасних та послідовних стратегічних операцій на певному

стратегічному напрямку. Такі операції були головним змістом відповідної воєнної кампанії або кількох кампаній. У згаданих енциклопедичних виданнях³ названо битви (подаємо їх у хронологічній послідовності від дати початку): за Ленінград 1941–1944 рр.; під Москвою (Московська) 1941–1942 рр.; Сталінградська 1942–1943 рр.; за Кавказ 1942–1943 рр.; Курська 1943 р.; за Дніпро 1943 р.

Іноді долачують і битву за Берлін 1945 р., про яку разом із наведеними вище згадано у заключному томі 12-томного видання «Історія Другої світової війни: 1939–1945»: «Битва за Берлін увінчувала велику перемогу над фашистськими загарбниками»⁴. Проте в іншому томі цього фундаментального проекту (десятому), у розділі, що безпосередньо стосується завершального етапу війни в Європі, воєнних дій з остаточного розгрому вермахту, узяття Берліна й капітуляції Німеччини, ідеться про Берлінську стратегічну наступальну операцію⁵, а словосполучення «битва за Берлін» не використовується. На наш погляд, таку неузгодженість у межах одного видання можна пояснити відсутністю у середовищі авторів праці, і взагалі серед радянських істориків війни, єдиного розуміння терміна «битва» та несформованістю спільного підходу щодо кваліфікації саме цієї операції.

Історики віддають належне кожній із шести названих битв, адже будь-яка з них не лише вирізнялася важливим стратегічним результатом, а й мала певне воєнно-політичне значення. Їх результати суттєво вплинули на міжнародну ситуацію, подальший розвиток воєнних дій, ставши рішучим кроком у відбитті ворожого наступу, досягненні докорінного перелому у ході війни та остаточної перемоги.

Серед найважливіших подій Другої світової за воєнно-політичним і стратегічним значенням, і не лише на радянсько-німецькому фронті, особливе місце належить битві за Дніпро. Переосмислення ключових подій Другої світової війни, зокрема й цієї її складової, об'єктивне, неупереджене та ретельне дослідження воєнних дій сторін, форм і способів ведення збройної боротьби актуальні з огляду на низку обставин. По-перше, це зумовлено потребами сучасної воєнної науки й теорії воєнного мистецтва. Адже воєнно-історичний досвід є основою формування сучасних поглядів на сутність і характер війн сучасності та майбутнього, підґрунтям для подальшого розвитку теорії, практики ведення збройної боротьби, застосування військ. Інша, не менш важлива, підстава лежить у площині воєнної історії як науки. Необхідність заповнення значних прогалин, виправлення закладених раніше численних викривлень і невідповідностей історичній реальності спонукає професійного історика до копіткого, неупередженого дослідження, зіставлення фактів та їх ретельної перевірки, реконструкції об'єктивної, реальної картини минулого, перегляду ключових положень існуючих теорій і концепцій воєнно-історичної науки. І, нарешті, це важливо у соціально-політичному та комеморативному

³ Там же. – С.480; Павленко Н.Г. Битва. – С.398.

⁴ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.12: Итоги и уроки второй мировой войны. – Москва, 1982. – С.35.

⁵ Там же. – Т.10: Завершение разгрома фашистской Германии. – Москва, 1979. – С.326–347.

аспектах. Суспільну історичну свідомість, історичну та національну пам'ять формують передусім суспільні уявлення про минуле й історичні знання. Встановлення та утвердження істини, спростування неправди, перекручень, хибних уявлень, руйнація історичних міфів, які спотворюють минуле, є не лише одним із найважливіших завдань історика, а його прямим обов'язком як особистості та громадянина⁶.

Битва за Дніпро, як зазначається у переважній більшості праць, завершила докорінний перелом у ході Другої світової війни⁷. У сучасних публікаціях наголошується на тому, що вона «остаточно закріпила за Червоною армією стратегічну ініціативу»⁸, а «за своїм розмахом перевершила всі інші битви не лише на радянсько-німецькому фронті, а й на інших сухопутних ТВД світової війни»⁹. У цьому аспекті слід відзначити її широкі просторові межі, масштаби переміщення військ, значну кількість проведених одночасно та послідовно операцій стратегічного, оперативно-стратегічного й оперативного рівнів, величезний обсяг залучених з обох боків сил і засобів, втрат сторін.

Слід наголосити на ще одній її особливості, на яку рідко звертають увагу – серед визнаних битв Другої світової війни вона єдина, котру безпосередньо пов'язують із боротьбою за стратегічний водний рубіж. Якщо битву за Сталінград часто неофіційно називають «битвою на Волзі», але фактично вона велася на невеликій ділянці правого берега річки в межах міста та передмість, то битва за Дніпро точилася по всій лінії на обох берегах і прилеглих територіях (від Сичівки біля витоків до Херсона та Дніпровського лиману Чорного моря). Уся без винятку територія басейну Дніпра стала ареною збройної боротьби.

У науково-популярній історичній літературі про події Другої світової війни іноді зустрічаються згадки про інші битви, зокрема за Віслу, уже згадувана за Райн тощо. Проте форсування цих та інших великих і значних європейських рік – Дону, Південного Бугу, Дністра, Західної Двіни, Німану, Дунаю, Одери, Сени з Марною – та бойові дії на їх берегах хоча й були інтенсивними та запеклими, становили, як правило, зміст оперативно-тактичних, оперативних або ж оперативно-стратегічних завдань (армійських, фронтових чи однієї стратегічної операції) й не дають достатніх підстав називати їх битвами в дійсному значенні цього терміна. Як справедливо підкреслюють окремі автори, ніколи в історії завдання з форсування річок не виростало до рівня самостійної стратегічної проблеми, як це було восени 1943 р. на Дніпрі¹⁰. Додамо, що його форсування – одна з найважливіших складових

⁶ *Пилявець Р.І.* Війна, національна пам'ять та позиція історика // *Воєнна історія*. – 2011. – №3 (57). – С.9–10.

⁷ *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история*. – Москва, 1965. – С.272; *Вторая мировая война: Итоги и уроки*. – Москва, 1985. – С.78; *История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т.* – Т.12. – С.35.

⁸ *Смолій В.А.* Вітальне слово // *Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р.* – К., 2013. – С.7.

⁹ *Лисенко О.Є.* Битва за Дніпро як об'єкт історіописання // *Там само*. – С.183.

¹⁰ *Вторая мировая война: Итоги и уроки*. – С.77.

усієї битви за Дніпро – у цьому сенсі залишається унікальним до нашого часу.

Історіографія битви за Дніпро доволі широка та різноманітна, охоплює не одну тисячу праць різного характеру й формату. Описи, оцінки битви, висвітлення операцій і боїв, розгляд воєнного мистецтва в ній тощо знайшли місце у фундаментальних колективних працях про німецько-радянську, Другу світову війну загалом¹¹, у спеціальних історичних нарисах¹², одноосібних і колективних монографіях¹³, в енциклопедичній літературі¹⁴, у матеріалах наукових конференцій¹⁵, статтях, монографіях і нарисах, безпосередньо присвячених цій битві¹⁶, а також

¹¹ Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941–1945 / Гол. ред. кол. І.О.Герасимов. – К., 2000. – 944 с.; Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: В 12 т. / Гл. ред. комисс. А.Э.Сердюков. – Т.1: Основные события войны. – Москва, 2011. – 848 с.; Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история. – Москва, 1965. – 624 с.; История Великой Отечественной войны Советского Союза: В 6 т. – Москва, 1960–1965; История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Москва, 1976–1982; Операции советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк: В 4 т. – Москва, 1958–1959; Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – Вып.5. – Москва, 1947; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – Т.2. – К., 1975. – 512 с.; Україна у полум'ї війни: 1941–1945 / П.Панченко, О.Уткін, В.Горелов та ін. – К.: Україна, 2005. – 560 с.

¹² Операции советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк: В 4 т. – Москва, 1958–1959; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – 983 с.

¹³ Грицюк В.М. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – К., 2010. – 150 с.; Исаев А.В. Освобождение 1943: «От Курска и Орла война нас довела...». – Москва, 2013. – 321 с.; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1999. – 336 с.; Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.В., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины: 1943–1944: Историко-статистическое исследование. – К., 1995. – 232 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – 567 с.; Грицюк В.М., Лисенко О.Є., Пилявець Р.І., Сидоров С.В. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр. – К., 2015. – 508 с.; Федата С.Д. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – Ужгород, 2010. – 237 с.

¹⁴ Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М.Козлов. – Москва, 1985. – 832 с.; Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943 // Енциклопедія історії України: У 8 т. – Т.1. – К., 2003. – С.253–254; Колтунов Г.А. Днепр // Большая советская энциклопедия. 3-е изд.: В 30 т. – Т.8: Дебитор – Эвкалипт. – Москва, 1972. – С.361–363; Тронько П.Т. Битва за Днепр 1943 // Украинская советская энциклопедия. 2-е изд.: В 12 т. – Т.1. – К., 1978. – С.483–484; Шеховцов Н.И., Колтунов Г.А. Битва за Днепр // Советская военная энциклопедия: В 8 т. – Т.1. – С.481–484.

¹⁵ Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від нім.-фашист. загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р. / Відп. ред. Р.І.Пилявець. – К., 2013. – 290 с.

¹⁶ Возненко В.В. Битва за Днепр и Киевская наступательная операция 1943 г. // Военная мысль. – 1963. – №10. – С.55–69; Гончаров В.Л. Битва за Днепр 1943 г. – Москва, 2006. – 777 с.; Днепр – река героев / Вступ. ст. К.С.Москаленко; авт.-сост. Н.И.Луцев. – К., 1988. – 389 с.; Еронин Н. Битва в цифрах: К 30-летию битвы за Днепр // Военно-исторический журнал. – 1973. – №9. – С.45–53; Исаев А.В. Освобождение 1943: «От Курска и Орла война нас довела...». – Москва, 2013. – 321 с.; Исаев Ф. Битва за Днепр. – Ленинград, 1944. – 28 с.; Коротков Г. Битва за Днепр и фальсификаторы истории // Военная мысль. – 1968. – №11. – С.60–71; Лисенко О.Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання // Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р. – С.183–195; Мальков Д. Днепр – река героев: Очерки. – Москва, 1973. – 80 с.; Наступление 1-го Украинского (Ворожеского) фронта на киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк) / Сост. В.В.Возненко, отв. ред. С.П.Платонов. – Москва, 1951. – 264 с.; Полищук И.И. От Мюса до Днепра. – Людиново, 1990. – 134 с.; Ракицкий А. Крушение «Восточного вала»

у мемуаристиці¹⁷. Це лише невелика частка того великого масиву праць, в яких розглядається ця битва, без урахування численних джерел і літератури, де висвітлюються її різноманітні аспекти, окремі операції та бойові дії. Водночас і битва за Дніпро як воєнно-історична подія (сукупність операцій), і всі операції, бойовища та бої, які разом її становлять, залишаються далеко не повною мірою дослідженими, осмисленими та висвітленими.

Слід мати на увазі те, що історична наука у СРСР (і, безумовно, її воєнно-історична складова) була вкрай залежною, перебуваючи під постійним цілеспрямованим тиском ідеологічних настанов керівництва партії та держави. Більшість закладених і відшліфованих у повоєнний період стереотипів щодо подій «Великої Вітчизняної» і Другої світової, які стали фундаментальними положеннями радянської та сучасної російської історичної науки й основою офіційної історичної пам'яті у СРСР (а пізніше у нинішній Росії та низці пострадянських держав), мають мало спільного з дійсністю, з історичною реальністю. Радянські міфи про події Другої світової війни у своїй сукупності – це не реальна, а лакована, дозована, вихолощена й вигадана історія, сконструйована в інтересах держави, влади, передусім вищого політичного керівництва, що мала на меті підкреслювати «міць і велич» СРСР, його «провідну, прогресивну роль у світовому історичному розвитку», переваги соціалістичного ладу та радянського способу життя. Безумовно, їх слід розглядати як інструмент пропаганди, а ширше – ідеологічної та інформаційно-психологічної боротьби. Будь-які історичні факти, що не відповідали партійному баченню й не вписувалися в канон «героїчної радянської історії», розглядалися як шкідливі, а тому замовчувалися, спотворювалися або оголошувалися брехнею, наклепом, «підступами ворогів». Означене великою мірою стосується й битви за Дніпро в роки Другої світової війни.

У порівнянні з Московською, Сталінградською й Курською битвами, яким завжди приділялася лівова частка уваги та котрі визнаються подіями, що мали особливе, велике, «усвітньо-історичне» значення, битва за Дніпро залишається в тіні, фактично недооціненою. Підкреслимо ще один важливий факт – останніми роками в Російській Федерації увага до битви за Дніпро у зіставленні з іншими великими подіями війни зменшується, а іноді ця важлива сторінка взагалі випадає з ланцюга «видатних битв і перемог радянської армії». І це – за умов загальної зростаючої, і навіть гіпертрофованої, уваги держави й суспільства РФ до подій минулої війни в контексті державної політики «приватизації» перемоги над нацистською Німеччиною

(К 30-літтю битви за Дніпро) // Военно-исторический журнал. – 1973. – №9. – С.10–22; Тельпуховский Б.С. Битва за Днепр и освобождение Киева. – Москва, 1966. – 55 с.; Уткин Г.М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – Москва, 1967. – 464 с.; Федоренко В.С. Военное искусство советских войск в наступательных операциях летом и осенью 1943 г. (Битва за Днепр). – Москва, 1968. – 28 с.

¹⁷ Василевский А.М. Дело всей жизни. – Москва, 1975. – 607 с.; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – Москва, 1969. – 736 с.; Конев И.С. Записки командующего фронтом. – Москва, 1972. – 368 с.; Крайнюков К.В. От Днепра до Вислы. – Москва, 1971. – 344 с.; Манштейн Е. Утерянные победы. – Москва, 2002. – 896 с.; Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении: 1943–1945: Воспоминания командарма: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 1973. – 656 с.; Чуйков В.И. В боях за Украину. – К., 1972. – 191 с.

та гіперболізації ролі СРСР (останнім часом мова вже йде не про СРСР, а про Росію, тобто відбувається відверта підміна понять) як «єдиного рятівника світу» від «фашистської чуми». Піднесення значення «Перемоги у Великій Вітчизняній війні», відведення їй провідного місця серед головних історичних подій та свят і навіть закріплення за нею статусу однієї з головних «духовних скріп» Росії має на меті не лише збереження усталених історичних міфів у свідомості населення та консолідацію суспільства навколо сучасної російської влади, а й задоволення зростаючих політичних та економічних амбіцій владних кіл, здійснення «геополітичного реваншу» (повернення втрачених із розвалом СРСР позицій), відновлення «величі» та «особливої ролі» Росії у всесвітньому історичному процесі.

Слід визнати, що й у світовій історіографії Другої світової війни битва за Дніпро помітно поступається дослідницькою увагою іншим визначним баталіям на німецько-радянському фронті, зокрема під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі та, зазвичай, висвітлюється побіжно й не сягає належного рівня в оцінках її ролі та значення. Останнім часом у зарубіжній історіографії та ще більшою мірою в популярних виданнях та електронних ЗМІ країн Західної Європи та США завдяки наступальній інформаційній політиці РФ відбувається поширення російського погляду на події Другої світової війни, проглядається тенденція утвердження його як альтернативного. Показовим видається, наприклад, те, що текст англомовної статті «Битва за Дніпро» у вільній онлайн-енциклопедії¹⁸ є нічим іншим, як перекладом російськомовної версії й ретрансляцією російського стереотипу. Не даючи розлогого аналізу з виявленням усіх наявних вад, у цій статті вбачаємо й певний позитив, який полягає в доволі високій оцінці ролі означеної битви, де вона характеризується як «воєнна кампанія», «одна з найбільших операцій Другої світової війни».

На нашу думку, апеляція до праць зарубіжних дослідників і мемуарів німецьких полководців необхідна як для відтворення більш об'єктивної та чіткої картини минулого, так і задля осмислення й узагальнення різних поглядів, рельєфного окреслення різних граней проблеми і способів її наукової інтерпретації, визначення сильних та слабких сторін існуючих версій, а також векторів майбутніх досліджень.

Як показав проведений аналіз, у США та Великобританії відсутні ґрунтовні дослідження, безпосередньо присвячені цій битві. До того ж найбільш відомі автори, зокрема Б.Ліддел Гарт¹⁹, М.Говард²⁰, Д.Гланц²¹ та інші, описуючи хід воєнних дій на радянсько-німецькому фронті у другій половині 1943 р., не використовують термін «битва за Дніпро». Так, праця М.Говарда завершується стратегічним оглядом воєнних дій у липні – вересні 1943 р.,

¹⁸ Battle of the Dnieper [Електронний ресурс]: https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Dnieper

¹⁹ Ліддел Гарт Б.Г. Вторая мировая война / Пер. с англ. – Москва; Санкт-Петербург, 1999. – 938 с.

²⁰ Говард М. Большая стратегия / Пер с англ. – Москва, 1980. – 464 с.

²¹ Гланц Д.М. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии / Пер. с англ. – Москва, 2008. – 640 с.

зокрема автор пояснює стратегічні цілі німецької наступальної операції «Цитадель» на Східному фронті в районі Орла та Курська й побіжно згадує про вихід радянських військ до Дніпра. Аналізуючи наміри німецького командування провести наступ у районі Курської дуги, він зазначає: «Вигоди цього наступу були очевидними. Він мав призвести до втрати росіянами стартового майданчика для наступу вглиб України»²². А відомості про воєнні дії на Дніпрі вкрай скупі: «Манштайн ледь устиг відвести свої війська, які опинилися у загрозовому становищі, далі на південь. Йому вдалося розташувати їх на нових позиціях уздовж Дніпра раніше, ніж росіяни зуміли захопити плацдарми на правому березі річки. З цього часу росіяни вже не втрачали ініціативу на фронті»²³.

Більш конкретними й оригінальними видаються думки Д.Гланца – одного з провідних американських дослідників воєнних дій Червоної армії в німецько-радянській війні, автора кількох десятків науково-популярних праць, окремі з яких перекладено російською. Слід відзначити, що на відміну від більшості своїх попередників – американських та англійських дослідників німецько-радянської війни, які спиралися переважно на німецькі джерела, – він отримує свої результати на основі ґрунтовного аналізу радянських джерел і праць російськомовних авторів. Д.Гланц провів комплексний аналіз трансформації радянської «військової машини» та воєнного мистецтва в 1941–1943 рр. При цьому він спробував спростувати деякі міфи як західної, так і радянської історіографії, зокрема ті, що стосуються Курської битви. Автор справедливо констатує, що «політичний тиск і обмежений доступ до архівів не дають змоги російським історикам дослідити чи оприлюднити багато подій, що в минулому були піддані цензурі»²⁴. Проте, як і переважна більшість російських і західних дослідників, він концентрує увагу на трьох уже означених ключових моментах збройної боротьби – під Москвою, Сталінградом і Курськом. Битву за Дніпро автор не виокремлює, а схематично окреслює три етапи (стадії) літньо-осінньої кампанії 1943 р.: «власне Курська битва, наступ Червоної армії на флангах Курської дуги з наступним кидком до Дніпра і боротьба Червоної армії за захоплення плацдармів за Дніпром»²⁵. Водночас він звертає увагу на «забуті битви» цієї кампанії, більшість з яких «вписуються» у зміст боротьби за дніпровський рубіж²⁶.

У німецькій історіографії в контексті подій, які ми розглядаємо, інтерес становлять праці кількох авторів, проте найбільший – мемуари й дослідження відомих воєначальників вермахту Е.Манштайна, К. фон Тіппельскірха. На відміну від більшості англо-американських та окремих німецьких істориків, які віддають перевагу опису збройної боротьби на інших театрах воєнних дій і менше висвітлюють події на Східному фронті, генерал-фельдмаршал Е.Манштайн у своїй відомій праці (котра водночас є книгою спогадів

²² Говард М. Большая стратегия. – С.328.

²³ Там же. – С.330.

²⁴ Гланц Д.М. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии. – С.8.

²⁵ Там же. – С.77–78.

²⁶ Там же. – С.82.

та аналітичною студією) доволі детально розкрив наміри німецької сторони, умови проведення операцій, завдання військ, проблеми військового керівництва, описав хід воєнних дій на південній ділянці німецько-радянського фронту та надав оцінку їх результатів. Зокрема Е.Манштайн наголошував на тому, що командування групи армій «Південь» у період кампанії 1943–1944 рр. увесь час перебувало в несприятливому становищі, яке фатально обмежувало його оперативні можливості²⁷, а відхід німецьких армій до Дніпра супроводжувався колосальними втратами у живій силі, техніці та боєприпасах, і що за того складу військ, які були в його розпорядженні, не можна було організувати стабільну оборону навіть на такому потужному рубежі, як р. Дніпро²⁸. Красномовні назви окремих підрозділів, в яких автор висвітлює боротьбу за Дніпро: «Бойовище на захід від Белгорода і бій за Харків», «Перша битва на Донбасі», «Відхід за Дніпро», «Випалена земля», «Бій за рубіж Дніпра», «Битва за Київ», «Завдання утримання Нікополя та Криму», «Нова битва на Дніпровській дузі», «Бій на всьому фронті», «Своєчасний відступ із Дніпровської дуги зірвано через політичні міркування Гітлера», «Нікополь усе-таки доводиться віддати», «Котел біля Черкас» тощо. Не акцентуючи увагу на термінологічних неточностях, яких припускається автор (хоча, можливо, це проблема перекладу з німецької), зазначимо, що Е.Манштайн, переважно об'єктивно висвітлюючи хід воєнних дій, не піднімається на рівень належної оцінки битви за Дніпро як події, котра мала не лише стратегічне, а й велике політичне значення. Також цікаві погляди й оціночні судження, пов'язані з боротьбою за Дніпро, німецького генерала К. фон Тіпшельскірха, перу якого належить ґрунтовне дослідження з історії Другої світової²⁹. До них ми повернемося пізніше в контексті розгляду складових битви за Дніпро.

З огляду на те, що найважливішими є методологічні та історіософські питання, пов'язані з осмисленням сутності та змістовних характеристик певних історичних явищ, їх місця у загальному процесі (історичному явищі), частиною якого вони є, слід насамперед з'ясувати сутність і зміст події, яку ми розглядаємо, та її хронологічні межі.

Радянська історична наука окреслила зміст битви за Дніпро операціями радянських військ на південно-західному напрямку, проведеними в період від серпня до грудня 1943 р. з метою вигнання гітлерівців із Лівобережної України, виходу на рубіж Дніпра, захоплення та розширення плацдармів на його правому березі. Після розпаду СРСР такий погляд закріпився й у більшості пострадянських держав, зокрема в Україні³⁰.

²⁷ Манштейн Е. Утерянные победы. – Москва, 2002. – С.523.

²⁸ Там же. – С.576.

²⁹ Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – Москва, 2001. – 795 с.

³⁰ Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941–1945. – К., 2000. – 944 с.; Битва за Дніпро: До 70-річчя визволення Києва від нім.-фашист. загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р. – К., 2013. – 290 с.; Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943. – С.253–254; Його ж. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1999. – 336 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – 567 с.

На нашу думку, сформований у СРСР погляд на зміст, масштаби, хронологічні й територіальні межі цієї битви, який набув ознак сталості, непорушності та академічності, є необ'єктивним і, по суті, хибним, адже він спотворює сутність, значно «урізає» реальний зміст цієї битви.

Вихід за межі радянських стереотипів та розгляд боротьби за дніпровський рубіж крізь призму планів і задумів військового командування сторін та розвитку подій на східноєвропейському театрі воєнних дій Другої світової дають підстави стверджувати: те, що радянською військово-історичною наукою названо «битвою за Дніпро», – не в повній мірі, обмежено й не зовсім вірно розкриває справжній зміст цього складного, суперечливого явища. Передусім це стосується сутності, змістового наповнення й «усталених» просторових рамок і хронологічних меж битви, які окреслюються періодом серпня – грудня 1943 р.

Осмилення змісту подій війни загалом і битви за Дніпро зокрема неодмінно ставить питання, на які не дають відповіді усталені концепції військово-історичної науки. Серед них перебуває і проблема *часових меж* битви. По-перше, чому цю грандіозну битву обмежують другою половиною 1943 р., коли радянські війська здійснювали наступ на теренах України? Чому відкидається 1941 р. (липень – вересень або й жовтень) – період оборони цього важливого стратегічного рубежу? Адже в будь-якій іншій із п'яти названих вище битв (за Ленінград, під Москвою, Сталінградській, за Кавказ, Курській) існували оборонний та наступальний періоди, а в битві за Дніпро оборонний період узагалі відсутній³¹.

По-друге, чому офіційна історична наука фіксує завершення битви за Дніпро груднем 1943 р.? У цьому контексті слід замислитися над тим, чи можна вважати завершеною битву, яка фактично ще триває, коли ворог контролює окремі ділянки ріки (стратегічно важливого рубежу) та плацдарми на її берегах? Адже відомо, що значна кількість міст на р. Дніпро, як у нижній, так і верхній течіях, були відбиті військами радянських фронтів у 1944 р.: Нікополь – 8 лютого, Херсон – 13 березня, Жлобин – 26 червня, Орша – 27 червня, Могильов – 28 червня. При цьому форсування Дніпра наступаючими військами в Білорусії із захопленням та утриманням плацдармів на західному березі ріки відбувалося 26–28 червня 1944 р. Отже це дає підстави стверджувати, що битва за Дніпро завершилася не наприкінці 1943 р., як прийнято вважати, а значно пізніше – у середині 1944 р.

Так само природно виникають питання щодо *періодизації* та змістового наповнення власне битви за Дніпро, системи операцій, із сукупності яких складалася ця битва, окремих складових битви, їх назв і конкретного змісту кожної з них, виходячи із задумів командування та ступеня їх реалізації.

На нашу думку, спотворення, передусім «урізання» сутності та змісту битви за Дніпро, її хронологічних і територіальних меж зумовлювалися

³¹ Київська оборонна операція, проведена частиною сил 1-го Українського фронту у другій половині листопада – грудні 1943 р., відбувалася після наступальної операції військ фронту й водночас із наступом військ інших фронтів Червоної армії на південно-західному напрямку та не може виокремлюватися як період битви.

переважно не методологічними чи іншими науковими чинниками, а факторами зовсім іншого порядку – міркуваннями політичної доцільності та ідеологічно-пропагандистськими засадами. Таке «форматування» (штучне звуження змісту) битви було зумисним, переслідувало певні цілі, а тому його можна розглядати як фальсифікацію за вказівкою військово-політичного керівництва СРСР. Існують підстави для припущення, що одним із найважливіших чинників (установкою, мотивом), який впливав на визнання вищим партійним і державним керівництвом значення битв, визначення їх місця, пріоритетності (певної ієрархії), став територіальний фактор. Пріоритетними, найбільш важливими було визнано події, що відбувалися на території РРФСР. А тому битва за Дніпро, яка, згідно з поглядами радянських військових і державних діячів та істориків, відбувалася переважно на території УРСР, апіорі не могла бути визнаною більшою та значнішою, ніж битви під Москвою, Сталінградом, Курськом. Інші чинники й показники, зокрема те, що за «героїзм, мужність і відвагу» в битві за Дніпро (і лише в офіційно визнаних хронологічних і територіальних межах) звання Героя Радянського Союзу було удостоєно 2438 солдатів, сержантів, офіцерів і генералів усіх родів військ³² (а це значно більше, ніж в кожній з інших битв на радянсько-німецькому фронті), не враховуються, вважаються другорядними.

На наш погляд, події 1941 р. не було включено до змісту битви за Дніпро через їх особливо трагічний перебіг, спричинений передусім діями вищого керівництва держави і збройних сил, украй невдалі для радянської сторони результати, ганебні поразки та колосальні втрати Червоної армії в особовому складі та військовій техніці. Улітку та восени 1941 р. противник тричі проривав стратегічний фронт радянських військ (у районах Мінська, Києва та Вязьми), що ставило армію й долю держави загалом на межу катастрофи. Величезні маси військ потрапляли в небачені раніше у світовій історії «котли», в яких вони знищувалися або складали зброю та опинялися в полоні. Крім того, визнання бойових дій на центральному (московському) напрямку в липні – вересні 1941 р. (Смоленська стратегічна оборонна операція), а особливо розгрому радянських військ під Вязьмою і Брянськом у кінці вересня – першій половині жовтня частиною битви за Дніпро 1941 р. (тому що вони відбувалися в районах витоків і верхньої течії Дніпра і його притоки Десни) одночасно «вириває» їх з усталеного змісту битви за Москву – столицю СРСР, а значить зменшує масштаби й вагу останньої. Такий погляд порушив би вибудовану за радянських часів струнку ієрархію битв та операцій Червоної армії у Другій світовій війні.

Важливою особливістю битви за Дніпро, на наш погляд, стало й те, що вона була єдиною з шести названих, що мала дискретний характер: воєнні дії призупинялися, а потім відновлювалися з деякими змінами у задумах і планах сторін. У ній чітко проглядаються кілька періодів, розділених певними часовими проміжками.

³² Шеховцов Н.И., Колтунов Г.А. Битва за Днепр. – С.484.

Уже взимку 1941–1942 рр. ставка ВГК планувала розгорнути наступ на південно-західному напрямку з метою розгрому південного угруповання противника й виходу військ на рубіж Дніпра в його нижній течії³³. Пізніше (26 січня) завдання було уточнено – передбачалося «захоплення західного берега Дніпра»³⁴. Утім результати наступу виявилися доволі скромними – наступ обмежився лише незначним просуванням (він увійшов в історію як Барвінково-Лозовська операція). Усі подальші спроби розвинути наступ успіху не мали. У березні 1942 р. в намірах і пропозиціях військової ради Південно-Західного напрямку вихід на Середній Дніпро (Гомель, Київ, Черкаси) становив основну стратегічну мету весняно-літньої кампанії 1942 р. Однак із таким планом не погодився генштаб Червоної армії. У результаті ставка ВГК відхилила пропозицію про проведення великого наступу на півдні. У квітні 1942 р. було схвалено план дій, який ставив за мету «оволодіти м. Харків, а потім здійснити перегруповання військ, ударом із північного сходу захопити Дніпропетровськ і Синельникове»³⁵.

Боротьба за Дніпро перестала бути пріоритетною для Червоної армії й тимчасово зникла «з порядку денного» ставки ВГК лише після невдалого наступу та нищівної поразки військ Південно-Західного напрямку під Харковом у 1942 р., коли лінія фронту стрімко просунулася до Дону й Волги. Але вже на початку 1943 р. після успішних наступальних дій у Сталінградській битві боротьба за дніпровські рубежі знову відновилася – у середині лютого Воронезький і Південно-Західний фронти майже досягли Дніпра в районах Дніпропетровська й Запоріжжя. У той період радянське командування ставило надто глибокі завдання військам, маючи на меті розвиток наступу до Дніпра. Так, Воронезький фронт отримав наказ оволодіти Сумами, Охтиркою, Полтавою, а в подальшому наступати у загальному напрямку на Київ і вийти до міста до початку льодоставу на Дніпрі. Військам Південно-Західного та Південного фронтів ставилося завдання розгромити донбаське угруповання противника й вийти до Дніпра у смузі від Кременчука до Дніпропетровська³⁶. Проте ці завдання впродовж зимової кампанії 1942–1943 рр. залишилися невиконаними: унаслідок німецьких контрударів об'єднання та з'єднання фронтів змушені були залишити вже звільнені Павлоград, Краматорськ, Харків і Белгород та відійти на рубіж р. Сіверський Донець.

Як відомо, офіційний погляд на хронологічні межі й періодизацію битви за Дніпро сформувався в основному в 1960–1970-х рр. Він не зовсім збігається з тим, який пропонувався радянськими військовими фахівцями та істориками наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. Так, автори стислого оперативного нарису «Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 р.» виокремлювали три етапи битви за Дніпро з такими хронологічними межами: серпень – вересень 1943 р., жовтень – грудень 1943 р.,

³³ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». – Москва, 1975. – С.319.

³⁴ Там же. – С.321.

³⁵ Там же. – Т.5: Провал агрессивных планов фашистского блока. – Москва, 1975. – С.126–127.

³⁶ Там же. – Т.6: Коренной перелом в войне. – Москва, 1976. – С.134–135.

кінець 1943 – березень 1944 рр. Отже, на їхнє переконання, битва за Дніпро завершилася «успішними операціями радянських військ на Правобережній Україні»³⁷. Однак такий підхід не набув статусу офіційного.

Зважаючи на викладене, закономірно виникають питання й щодо *територіальних меж* битви за Дніпро. Офіційна історіографія обмежує їх територією України: зі сходу на захід вона охоплювала більшу частину Донбасу (але, за іншою концепцією, що утвердилася наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., Донбаська стратегічна операція 1943 р., а отже й територія Донецького басейну, узагалі не включається до битви за Дніпро, тобто її територіальне поле ще більше «урізали»), усю Лівобережну Україну до р. Дніпро і прилеглі до неї території Правобережжя, а з півночі на південь – від південних районів Білорусії (Гомельщина) до впадіння Дніпра у Чорне море. Тобто битву за Дніпро вважають такою, що майже повністю відбувалася на території України. Проте, на наше переконання, це не відповідає дійсності.

У цьому контексті слід нагадати, що в окремих узагальнених працях, виданих у 1950–1960-х рр., цю битву не обмежували діями військ лише на південно-західному напрямку. Так, наголошувалося, що «наступ Червоної армії на центральній ділянці радянсько-німецького фронту у серпні – грудні (маються на увазі дії 2-го і 1-го Прибалтійського, Західного й Білоруського фронтів у серпні – грудні 1943 р. на території західних областей Росії та східних областей Білорусії – *Авт.*) став складовою частиною великої битви за Дніпро»³⁸. Отже північна територіальна межа битви, на погляд авторів цієї праці, проходила значно вище, ніж за офіційною версією. Водночас і такий, здавалося б, «прогресивний» підхід є половинчастим, адже хронологічні межі битви автори праці залишали без змін.

У монографії В.Анфілова, присвяченій висвітленню подій передодня й першого періоду війни між Німеччиною та СРСР, автор пішов дещо далі – один із розділів він назвав «Бойовища за Дніпро» (рос. «Сражения за Днепр»)»³⁹. Тут ішлося про німецький наступ і дії Західного фронту наприкінці червня – у першій декаді липня 1941 р. Подальшу боротьбу за Дніпро на центральному (московському) та південно-західному напрямках автор опишував і в наступних розділах, крім останнього (розд.12–14)⁴⁰. Проте він не наважився використати термін «битва за Дніпро» в описі подій 1941 р.

Визначаючи територіальні межі цієї битви, слід виходити з двох ключових чинників: по-перше, зі значення р. Дніпро з притоками – великими річками Дніпровського басейну – як міцного природного і стратегічного оборонного рубежу, а по-друге, – з оперативно-стратегічного планування сторін щодо утримання міст, оборонних рубежів і позицій по Дніпру та інших великих ріках басейну (в обороні) або форсування цих річок та захоплення оперативних плацдармів на їх протилежних берегах і великими населеними пунктами (в наступі).

³⁷ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк) / Сост. В.В.Возненко, отв. ред. С.П.Платонов. – Москва, 1951. – С.4–5.

³⁸ Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история. – С.272.

³⁹ *Анфилов В.А.* Провал «блицкрига». – Москва, 1974. – С.376–416.

⁴⁰ Там же. – С.417–548.

Показове у цьому сенсі рішення ставки ВГК, викладене в директиві №30147 від 9 вересня 1943 р., щодо відзначення державними нагородами командирів з'єднань і частин за форсування великих водних перешкод у наступальних операціях. Так, у документі зазначено, що «за форсування такої ріки як ріка Дніпро в районі Смоленська та нижче і рівних Дніпру рік за складністю форсування» командири з'єднань і частин мають представлятися до звання Героя Радянського Союзу⁴¹. Підкреслимо, ідеться про майже всю судноплавну ділянку Дніпра, починаючи від Смоленська й аж до впадіння Дніпра у Чорне море.

При визначенні територіальних і хронологічних маркерів битви за Дніпро не можна обмежуватися лише боротьбою за береги безпосередньо головної водної артерії України. Обов'язково слід урахувувати й те, що разом із Дніпром як великою природною перешкодою та підготовленим на його берегах до оборони міцним оперативно-стратегічним рубежем на хід воєнних дій впливали і значні притоки Дніпровського басейну. Оборона прилеглих до річок районів або подолання таких річок і створення плацдармів на їх берегах, як правило, становили мету та зміст оперативних і стратегічних завдань, що ставилися військам. Саме тому утримання чи подолання значних водних перешкод Дніпровського басейну також є складовою битви за Дніпро.

Отже існують вагомні підстави вважати територіальні межі битви значно ширшими. Вони охоплюють більшу частину басейну Дніпра, а подеколи виходять за його межі: від російської Смоленщини, включно з так званими «Смоленськими воротами» (суходіл між Північною Двіною та Дніпром), і Сичівкою (біля витоку Дніпра) на півночі до Чорного моря (гирло Дніпра) на півдні. Західна територіальна межа, на наш погляд, проходить не далі на схід від лінії Глибоке – Мінськ – Слуцьк – Сарни – Острог – Волочиськ – Кам'янець-Подільський – Могилів-Подільський – Рибниця – Тирасполь – Дністровський лиман; східна – не далі на захід від лінії Сичівка – Вязьма – Спас-Деменськ – Брянськ – Севськ – Суми – Харків – Ізюм – Лисичанськ – Ворошиловград – Красний Луч – Таганрог. Водночас автори усвідомлюють, що питання територіальних меж битви за Дніпро залишається дискусійним і потребує додаткового дослідження.

Таким чином, битву за Дніпро у часовому вимірі не можна штучно обмежувати періодом серпня – грудня 1943 р. Фактично вона тривала від кінця червня 1941 до початку липня 1944 рр. і складалася щонайменше з двох битв – оборонної 1941 р. (від кінця червня аж до листопада) і наступальної 1943–1944 рр. (з серпня 1943 до першої декади липня 1944 рр.). Такий поділ доволі умовний, а штучний розрив загальної боротьби за дніпровські рубежі на дві (чи більше) не зовсім вірний.

Хронологічні межі першої баталії за Дніпро, яка для Червоної армії мала оборонний характер, охоплюють дії сторін на підступах до ріки, у правобережних і лівобережних районах від кінця першого місяця літа (28–29 червня)

⁴¹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – Вып.5. – С.21.

до кінця жовтня – початку листопада 1941 р. Нижня хронологічна межа окреслена захопленням німецькими танковими дивізіями Мінська та виходом їх до притоки Дніпра – р. Березина в районах Бобруйська й Борисова, а також початком створення стратегічного оборонного рубежу на Дніпрі до Кременчука⁴². 30 червня ставка головного командування віддала наказ міцно прикрити київський напрямок та одночасно відвести війська фронту на лінію старих укріплених районів уздовж державного кордону 1939 р. Верхня часова межа першої фази битви за Дніпро (1941 р.) зумовлена поразкою Західного й Резервного фронтів під Вязьмою та Брянського фронту в районі Брянська, Орла, знищенням кількох армій у вяземському та брянському «котлах» і відходом незначної їх частини на можайську лінію оборони Москви й Тули. На території України завершення оборонного періоду битви пов'язане з оточенням, розгромом і взяттям у полон більшої частини військ Південно-Західного фронту в київському «котлі» (28–29 вересня), який став найбільшим оточенням у світовій історії, а також залишенням 4 жовтня Запоріжжя – останнього міста на Дніпрі, яке утримували радянські сили, і відходом військ Південного фронту на ділянці Дніпропетровськ – Запоріжжя на схід від Дніпра, оточенням частини військ 18-ї та 9-ї армій на північ від Осипенко (тепер Бердянськ) та створенням 13 жовтня лінії фронту по рубежу р. Міус. Проте верхньою межею першого хронологічного періоду битви за Дніпро, на наш погляд, слід уважати дату не раніше 28 жовтня 1941 р. Як відомо, 25 жовтня підрозділи вермахту оволоділи Харковом, а 28 жовтня вкрай ослаблені війська Південно-Західного та 12-а армія Південного фронтів призупинили відхід і перейшли до оборони на рубежі Тим – Балаклея – Ізюм – р. Сіверський Донець. Залишки 18-ї й 9-ї армії Південного фронту закріпилися на лінії Красний Луч – Великокрепинська – Хопри. Лінія фронту тимчасово стабілізувалася⁴³.

Кульмінаційний і завершальний період битви за Дніпро (наступальні операції Червоної армії) тривали від серпня 1943 до початку липня 1944 рр. Його вихідну точку слід пов'язувати не з Полтавсько-Чернігівською чи Донбаською стратегічними операціями, а щонайменше з початком Смоленської стратегічної наступальної операції (7 серпня 1943 р.). Однак існують підстави розпочинати відлік цього періоду з липня 1943 р. Кінцевою, граничною часовою межею періоду й водночас завершенням битви загалом слід уважати закінчення першого етапу Білоруської стратегічної операції (до 11–12 липня 1944 р.), проведення Вітебсько-Оршанської, Могильовської, Бобруйської та Мінської фронтових наступальних операцій.

⁴² Ще 25 червня головне командування РСЧА вирішило використовувати стратегічні резерви, які висувалися з глибини країни, не для розвитку контрастугу, як це передбачалося раніше, а для створення нового стратегічного фронту оборони на рубежі Західної Двіни та Дніпра. Із цією метою директивою народного комісара оборони від 25 червня з чотирьох армій резерву ставки (19-ї, 20-ї, 21-ї і 22-ї) було сформовано групу резервних армій під командуванням маршала С. Будьонного. На війська групи покладалося завдання відреконструювати оборонний рубіж по лінії Сушево – Невель – Вітебськ – Могильов – Жлобин – Гомель – Чернігів – р. Десна – р. Дніпро до Кременчука й розпочати його облаштування та створення перед ним смуги загороджень.

⁴³ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. – Т.4. – С.118.

Основні й вирішальні події цієї битви відбулися на південно-західно-му стратегічному напрямку від серпня 1943 до середини квітня 1944 рр. – від Донбаської стратегічної операції, яку війська розпочали 13 серпня, аж до завершення 17 квітня наступного року Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції, що складалася з дев'яти фронтових наступальних операцій. Военні дії на теренах Правобережної України у січні – квітні 1944 р. автори, на відміну від офіційної версії, вважають частиною битви за Дніпро не лише на підставі результатів окремих досліджень⁴⁴, а й спираючись на саму логіку протистояння. На нашу думку, боротьба за Правобережну Україну є логічним продовженням тих завдань, які вирішували наступаючі війська восени – узимку 1943 р., адже найважливіші з них полягали в тому, щоб, розвиваючи наступ на захід, закріпитися на теренах Правобережжя й унеможливити повернення противника до дніпровського рубежу. Своєю чергою А.Гітлер і німецьке командування взимку – навесні 1944 р. ставило перед військами, що діяли на цьому напрямку, завдання зупинити радянський наступ, утримати свої плацдарми на Дніпрі та вкрай важливі для німців Криворізький басейн і марганцеві рудники на схід від Нікополя, а за сприятливих умов знову відкинути противника на лінію дніпровського рубежу⁴⁵. Після поразок у Правобережній Україні німецьке командування змушене було остаточно відмовитися від своїх намірів повернути контроль над дніпровським рубезем на його центральній і південній ділянці.

Дискусійними видаються питання щодо віднесення до битви за Дніпро ще двох важливих епізодів збройної боротьби на німецько-радянському фронті. Так, на наш погляд, як складову боротьби за Дніпро доречно розглядати й военні дії на Кримському півострові у квітні – травні 1944 р. Із географічного погляду ця територія безпосередньо не пов'язана з Дніпром і Дніпровським басейном, хоча Перекопський перешийок відділяє від ріки відстань у близько 70 км у районі Нової Каховки та 100 км – від гирла Дніпра. Проте за наведених вище міркувань підставами Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня – 12 травня 1944 р.) повністю вкладається в авторську концепцію. Наступальна операція радянських військ на Криму неодноразово відкладалася, передусім через те, що не вдавалося ліквідувати ворожий плацдарм на лівому березі Дніпра в районі Нікополя. Крім того, Крим залишався останнім на півдні країни регіоном, який ще утримували німецькі війська, коли фронт радянського наступу змістився вже далеко на захід, на 200–400 км від Дніпра. Кримське угруповання противника створювало небезпеку – імовірний (чи гіпотетичний) удар ворога з кримського плацдарму міг уможливити їм вихід у тили наступаючих військ Червоної армії на східні береги Дніпра. Тому ліквідацію ворожого угруповання на Криму навесні 1944 р. слід цілком логічно розглядати не лише як закономірне продовження

⁴⁴ Возненко В.В. Битва за Днепр и Киевская наступательная операция 1943 г. // Военная мысль. – 1963. – №10. – С.55–69; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – 567 с.

⁴⁵ Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – С.477–481.

боротьби за дніпровський рубіж, а як складову битви й завершальну її частину на південній ділянці німецько-радянського фронту.

Дещо складніша інша проблема. У липні – серпні 1943 р. відбулося одне з ключових зіткнень військ сторін, що увійшло в історію як Курська битва (битва на Курській дузі). У жодному разі не ставлячи під сумнів цей термін і видатне її значення, вважаємо, що існують вагомі підстави розглядати її як частину битви за Дніпро. Звичайно, такий висновок потребує аргументованого пояснення.

Як одне з підтверджень наших припущень відносно «підлеглості» Курської битви битві за Дніпро можна розглядати свідчення та висновки, що містяться у відомій праці генерала вермахту К. фон Тіппельскірха. У підрозділі «Остаточна втрата ініціативи німецькими військами на Сході» розділу VIII «Боротьба за підступи до Німеччини та Японії» він чітко розділив дві події, які в радянській історіографії склали одне ціле – Курську битву. Першу він висвітлює в параграфі «Останній німецький наступ на Сході»⁴⁶ – це наступальна операція «Цитадель» (та, відповідно, оборонні дії Червоної армії) в районі Курського виступу. Той період битви на Курській дузі тривав від 5 до 23 липня 1943 р. Іншу ж її фазу – наступальну, зокрема наступ Воронезького фронту на Білгород та Харків, – автор розглянув разом із подальшими подіями – наступом низки радянських фронтів на південно-західному напрямку (на Донбасі та на київському напрямку), а також Західного фронту – на смоленському напрямку в іншому параграфі під назвою «Російський наступ до Дніпра»⁴⁷, завершуючи опис подій початком жовтня 1943 р. Особливо показова представлена у книзі «Схема 37. Вихід російських військ до Дніпра (липень – вересень 1943 р.)»⁴⁸. Звертаємо увагу на визначений автором місяць початку наступальних дій із метою виходу до Дніпра – липень. У наступних параграфах – «Битва за Дніпро між Мелітополем і Києвом»⁴⁹ та «Боротьба за великий плацдарм групи армій “Центр” на Дніпрі»⁵⁰ – висвітлюються воєнні дії за дніпровський рубіж (німецьку оборонну лінію «Вотан») від Орші аж до гирла Дніпра. Отже наступ радянських військ під Курськом К. фон Тіппельскірх не відокремлював від боротьби за Дніпро, а значить – і від битви за Дніпро.

Ще більш важливий і показовий зміст задуму радянського командування та характер завдань, які вирішували під Курськом. Відомо, що 12 квітня 1943 р. у ставці ВГК у ході обговорення плану бойових дій на літо було вироблено попереднє рішення. Остаточний план операції командування ухвалило на початку червня 1943 р. Передбачалося в оборонній битві відбити удар і знекровити противника, а потім перейти у контрнаступ і завершити його розгром. Надалі планувалося розгорнути загальний наступ, завдаючи головного удару в напрямку Харкова, Полтави, Києва. Одночасно розроблявся й

⁴⁶ Там же. – С.421–426.

⁴⁷ Там же. – С.426–436.

⁴⁸ Там же. – С.427.

⁴⁹ Там же. – С.436–442.

⁵⁰ Там же. – С.442–447.

наступальний варіант операції на випадок, якщо противник відкладе початок наступу під Курськом на тривалий термін⁵¹.

У цьому аспекті цікавим, але, на нашу думку, недостатньо обґрунтованим видається спостереження Б.Соколова, який підкреслює, що «в радянській міфології війни Курська битва в перші роки часто замінювалося битвою за Дніпро»⁵². Тобто він відстежив іншу тенденцію начебто применшення значення Курської битви на початковому етапі її дослідження. Для нас важливо те, що попервах існував інший погляд, за яким події під Курськом улітку 1943 р. розглядалася в контексті значно більшої події – битви за Дніпро.

У першій радянській офіційній «Історії Великої Вітчизняної війни», виданій у 6-ти томах⁵³, окремих розділ було присвячено Курській битві. Там стверджувалося, що у квітні 1943 р. ставка, отримавши доповіді командування Центрального, Воронезького фронтів, вирішила зустріти очікуваний німецький наступ на Курський виступ добре підготовленою обороною й тільки після відбиття німецького удару почати наступ. План радянського літньо-осіннього наступу передбачав відкинути противника за лінію Смоленськ – р. Сож – середня та нижня течія Дніпра, розтрощити так званий «Східний вал» гітлерівців, а також ліквідувати ворожий плацдарм на Кубані. Головного удару влітку планували завдати на південно-західному напрямку для звільнення багатой хлібом Лівобережної України та вугільно-промислового Донбасу. Другий удар орієнтувався на західний напрямок із завданням звільнити східні райони Білорусії й розгромити групу армій «Центр», яка продовжувала загрожувати Центрально-Промислового району і столиці країни Москві⁵⁴.

Отже оборона й наступ радянських військ під Курськом були початковим етапом їх загального наступу на південно-західному та центральному напрямках із метою виходу до Дніпра. Ураховуючи характер задуму верховного головнокомандування і завдань, поставлених перед військами фронтів, можливо стверджувати, що битва під Курськом є частиною битви за Дніпро.

Водночас і таке уявлення про зміст битви за Дніпро неповне. Ми не маємо права відкидати ще два періоди: дії військ у січні/лютому – травні 1942 та в лютому – березні 1943 рр., коли стратегічною метою радянських наступальних операцій на південно-західному напрямку визначався вихід до Дніпра. Проте у цих операціях вона не досягалася або досягалася лише частково, і доводилося відходити на схід та північний схід унаслідок потужних контрударів і контрнаступу противника. Ці події, безумовно, теж слід розглядати як складові частини й етапи битви за Дніпро. Отже періодизація цієї визначної баталії залишається відкритим, неоднозначним питанням і потребує окремого ґрунтовного дослідження. Звичайно, означені територіальні та

⁵¹ Русский архив: Великая Отечественная: Ставка Верховного Главнокомандования: Документы и материалы: 1943 год. – Т.16 (5–3). – Москва, 1999. – С.12–13.

⁵² Соколов Б.В. Правда о Великой Отечественной войне: Сб. ст. – Санкт-Петербург, 1998. – 352 с. [Електронний ресурс]: <http://militera.lib.ru/research/sokolov1/03.html>

⁵³ История Великой Отечественной войны Советского Союза: В 6 т. – Москва, 1960–1965.

⁵⁴ Там же. – Т.3: Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – Москва, 1961. – С.247.

хронологічні межі битви за Дніпро, так само, як і її складові частини (перелік стратегічних та фронтових операцій), потребують уточнення.

Таким чином, усе викладене вище дає змогу сформулювати дефініцію, дати визначення терміна «битва за Дніпро». Почнемо з уточнення його назви. Власне сам термін має бути позначений не як «битва за Дніпро 1943 р.», а як «битва за Дніпро 1941–1944 рр.». Отже *битва за Дніпро 1941–1944 рр.* (кінець червня 1941 – початок липня 1944 рр.) – сукупність стратегічних і фронтових (груп армій) оборонних та наступальних операцій воюючих сторін під час Другої світової війни, головним змістом яких була збройна боротьба за Дніпро як важливий природний і стратегічний оборонний рубіж. Мета таких операцій, як правило, полягала у захопленні чи утриманні оборонних рубежів на берегах Дніпра та його основних приток, стратегічних і важливих промислових районів та передбачала вихід військ (перешкоджання противнику виходу) до ріки, форсування водної перешкоди, захоплення й розширення плацдармів на берегах Дніпра та його значних приток, оволодіння чи оборону великих міст і важливих у стратегічному й оперативному відношенні населених пунктів та територій у басейні Дніпра.

Битва за Дніпро стала однією з найбільш масштабних, тривалих і запеклих битв Другої світової війни та у всесвітній історії загалом. Вона відбувалася на величезній території, що охоплювала більшу частину Дніпровського річкового басейну від витоків до гирла та прилеглі райони в межах сучасних Росії, Білорусі та України, при цьому головні події розгорталися на українських теренах. Водночас початок і кінець битви хронологічно пов'язані з боями в Білорусії, передусім за столицю республіки – Мінськ, розташований на р. Свіслоч – правій притоці Березини, наприкінці червня 1941 й на початку липня 1944 рр.

За своїм просторовим розмахом і тривалістю вона поступається лише так званій «битві за Атлантику» – збройній боротьбі на велетенському океанському театрі воєнних дій, і за тривалістю також незначною мірою поступається битві за Ленінград. За переважною більшістю показників (здіяними силами й засобами, розмахом та рішучістю дій і масштабами втрат сторін) вона є найбільшою битвою німецько-радянської 1941–1945 рр. та Другої світової війни загалом.

Хронологічно битва за Дніпро поділяється на чотири періоди. *Перший* (кінець червня – початок листопада 1941 р.) розпочався вже за тиждень після нападу Німеччини та її союзників на СРСР виходом військ агресора на рубіжі безпосередньої близькості до Дніпра й завершився частковою стабілізацією німецько-радянського фронту після подолання ними дніпровського рубежу й закріплення на територіях східніше Дніпра та Десни на початку листопада 1941 р. Він визначався рішучим стратегічним наступом вермахту та переважно оборонними діями, з окремими спробами завдання контрударів, і відступом об'єднань і з'єднань Червоної армії, проривом оборони Західного, Південно-Західного та Південного фронтів, оточенням, розгромом великих угруповань військ, відходом їх залишків углиб країни, на схід, установленням контролю над прилеглими до Дніпра територіями з боку

німецьких і союзних їм військових формувань, створенням сприятливих умов для їх подальшого наступу в напрямку Москви, Волги, Кавказу.

Початок битви безпосередньо пов'язаний із захопленням німецькими танковими дивізіями Мінська та виходом їх до притоки Дніпра – р. Березина в районах Бобруйська й Борисова, а також із початком створення радянською стороною стратегічного оборонного рубежу на Дніпрі від Орші до Кременчука та далі до Запоріжжя. На південно-західному напрямку головним змістом періоду була боротьба за дніпровський рубіж і Київ, форсування німецькими військами Дніпра та їх вихід у Лівобережну Україну й до Донбасу.

Унаслідок воєнних дій сторін на початок листопада 1941 р. лінія фронту пересунулася на схід від Дніпра на 150–200 км у його верхній течії, 400–500 км – середній течії (від р. Десна в районі Брянська – на 200–230 км), 170–300 км – у нижній течії від ділянки вигину Дніпра (Дніпропетровськ, Запоріжжя) і проходила приблизно по лінії Волоколамськ – Нарофомінськ – Тула – східніше Орла – східніше Курська – східніше Белгорода – східніше Харкова – Ізюм – Горлівка – Красний Луч – Таганрог.

У результаті наступальних дій від початку війни до завершення першого періоду битви за Дніпро німецькі війська разом із союзниками у смузі завширшки до 1000–1100 км просунулися на глибину до 900–1000 км, захопивши території Білорусії, західних областей РРФСР (Смоленська, Брянська, частина Калузької, Орловської, Курської, Белгородської обл.) та майже всю Україну.

У смугах Південно-Західного й Західного фронтів німецькі та союзні їм війська створили найбільші оточення стратегічного й оперативного масштабів. Так, київський «котел», в якому наприкінці вересня 1941 р. опинилася переважна частина сил Південно-Західного фронту (близько 665 тис. осіб), став найбільшим оточенням у світовій історії. Майже таким самим виявився вяземський «котел» у смугах дій Західного й Резервного фронтів, в який у першій половині жовтня того ж року потрапили з'єднання п'яти армій (до 650–660 тис. осіб). Лише в найбільших «котлах» 1941 р. (київському, смоленському, брянському, вяземському, а також під Уманню та біля Азовського моря в районі Осипенко) німецькі війська взяли в полон або знищили у ході бойових дій понад 2 млн червоноармійців.

Другий і третій періоди битви за Дніпро пов'язані з двома невдалими спробами радянських військ у 1942–1943 рр. перехопити стратегічну ініціативу, розгромити й вибити противника з Донбасу та Лівобережної України, вийти до Дніпра, закріпившись на ньому, створивши умови для подальшого наступу.

Другий період битви розпочався після нетривалої паузи по закінченні першого, та охоплює воєнні дії сторін, проведені на південній ділянці німецько-радянського фронту впродовж кінця грудня 1941 до травня 1942 рр. Головним його змістом стали операції військ фронтів Південно-Західного напрямку, замисел яких передбачав розгром південного угруповання сил противника й вихід на рубіж Дніпра в його нижній течії на ділянці Дніпропетровськ – Запоріжжя. Він розпочався на хвилі успішного

контрнаступу Червоної армії під Москвою, а перед цим під Ростовом-на-Дону й виходу військ Південного фронту на рубіж р. Міус.

Початок періоду (кінець грудня 1941 – квітень 1942 рр.) характеризувався активними діями радянських військ, що мали частковий успіх, стабілізацією обстановки, численними невдалими спробами сторін (переважно радянської) на оперативному й тактичному рівнях змінити її, розробкою планів і підготовкою військ до літнього стратегічного наступу.

Уже наприкінці 1941 р. ставка ВГК поставила перед військами Південно-Західного напрямку завдання провести стратегічну операцію з метою вийти до Дніпра. Реально проведена операція мала скромні результати й увійшла в історію як Барвінково-Лозовська наступальна (18–31 січня 1942 р.). У лютому й березні 1942 р. радянські війська на деяких ділянках почали переходити до оборони. Фронт стабілізувався, а сили Південно-Західного та Південного фронтів спробували здійснити кілька наступальних операцій на белгородському й харківському напрямках та на Донбасі, проте розвинути їх не змогли.

У травні 1942 р. стратегічною метою військ Південно-Західного напрямку ставився розгром харківського угруповання противника, оволодіння важливим опорним пунктом його оборони – м. Харків і створення необхідних умов для розгортання влітку великої стратегічної наступальної операції з метою вигнання противника з Донбасу й Лівобережної України та виходу на рубіж Дніпра. Водночас і німецька сторона основні зусилля зосередила на південній ділянці німецько-радянського фронту, де планувала на літо рішучий наступ із метою здійснення прориву на Кавказ із захопленням нафтоносних районів і виходу до Волги в районі Сталінграда та оточенням військами груп армій «А» і «Б» усього південно-західного та південного угруповання Червоної армії.

Проведені у травні 1942 р. операції військ радянських фронтів двох напрямків – Південно-Західного й Північнокавказького – завершилися повним провалом. На Керченському півострові фактично за тиждень (з 8 до 15 травня) одна лише 11-та армія вермахту розгромила значно переважаючі війська Кримського фронту. 12 травня розпочалася Харківська наступальна операція Південно-Західного фронту, проте 17 травня противник перейшов у наступ на харківському напрямку, завдаючи ударів у тил наступаючим радянським військам. Відрізані й оточені на барвінківському виступі головні сили військ фронтів Південно-Західного напрямку було розгромлено. Це мало катастрофічні наслідки. Тільки безповоротні втрати Червоної армії тут перевищили 250 тис. осіб. У подальшому війська змушені були відступити аж до Волги й Кавказу.

Третій період битви тривав із кінця грудня 1942 до березня 1943 рр. Після розгрому та капітуляції 6-ї армії вермахту під Сталінградом, радянські війська розпочали низку наступальних операцій на широкій смузі південного флангу радянсько-німецького фронту. Так, Воронезькому фронту ставка ВГК поставила завдання оволодіти Харковом і Харківським промисловим районом, а також Курськом і до 21 лютого вийти на рубіж

Суми – Лебедин – Полтава. Своєю чергою німецьке командування прагнуло утримати Донецький і Харківський промислові райони, куди перекидало додаткові війська. Воно розраховувало тут не лише успішно оборонятися, а й активними діями розгромити радянські сили, що просувалися до Харкова з півночі.

Харківська наступальна операція військ Воронежського й частини Південно-Західного фронтів (2 лютого – 3 березня) під кодовою назвою «Зірка» вирізнялася особливою запеклістю. Було прорвано фронт оборони німців, удалося оволодіти Харковом, Белгородом, Курськом, тривало просування до Дніпра. Одночасно війська Південно-Західного й Південного фронтів наступали на Донбасі (операція «Стрибок») із завданням захопити основні переправи через Дніпро у районах Запоріжжя та Дніпропетровська. Сили Південного фронту звільнили Ростов-на-Дону і вийшли на р. Міус. Однак виснажливі бої та запеклий опір противника серйозно підірвали бойовий потенціал Червоної армії. 19 лютого потужне угруповання вермахту перейшло в контрнаступ. Цей удар виявився несподіваним для радянських військ, що наступали на широкому фронті по розбіжних напрямках. У результаті німецьким військам удалося не тільки зупинити наступ Червоної армії, а й просунути на 150 км у смузі Воронежського й до 110 км – Південно-Західного фронтів, розгромити майже 52 радянських дивізії та повернути під свій контроль Харків і Белгород.

Одночасно наприкінці січня – на початку лютого 1943 р ставка ВГК вирішила розширити фронт наступу Червоної армії, перейшовши до активних бойових дій і на західному напрямку. Існував намір провести операцію з розгрому німецької групи армій «Центр» шляхом завдання потужних ударів по її флангах – один на Орел, Брянськ, Смоленськ, інший – на Вітебськ, Смоленськ. Планувався також удар у центрі, у напрямку Рославль – Смоленськ. Для здійснення цього задуму ставка передбачала залучити армії Калінінського, Західного, Брянського, Центрального фронтів. Німецьке командування своєю чергою вирішило завдати удару з району на південь від Орла у загальному напрямку на Курськ, назустріч своєму танковому угрупованню, що наступало в районі Харкова.

Не стримавши ударів Червоної армії, на початку березня противник розпочав відведення своїх військ. Організувавши їх переслідування, Калінінський і Західний fronti станом на 1 квітня просунулися на 130–160 км, ліквідували ржевсько-в'яземський плацдарм противника та вийшли на підступи до Смоленська.

Після закінчення операцій зимової кампанії 1942–1943рр., на радянсько-німецькому фронті настала стратегічна пауза. Обидві сторони припинили активні бойові дії й розгорнули всебічну підготовку до літньо-осінньої кампанії.

Четвертий період (кінець липня 1943 – початок липня 1944 рр.) став кульмінацією битви за Дніпро та характеризувався стратегічним наступом радянських військ, переважно результативними послідовними й одночасними наступальними операціями Червоної армії, метою яких було вигнання

ворога з раніше окупованих земель, розгром угруповань противника на підступах до Дніпра, вихід радянських військ до ріки, форсування її, створення плацдармів на правому березі та закріплення військ, відвоювання великих міст, відновлення повного контролю над прилеглими до Дніпра територіями, створення умов для подальшого наступу.

Головним змістом цього періоду стало подолання так званого «Східного валу» (стратегічної оборонної лінії «Вотан»), форсування потужної водної перешкоди, захоплення та розширення плацдармів на берегах Десни і Дніпра, звільнення від противника великих міст, насамперед Києва, інших важливих у стратегічному й оперативному відношенні населених пунктів.

Хронологічно період розпочався ще під час проведення другого етапу Курської битви і складався з кількох етапів. У ході літньо-осінньої кампанії активні бойові дії проходили вздовж майже всієї лінії Дніпра – у верхній, середній і нижній течіях ріки, а також великої її притоки – Десни. Він розпочався Белгородсько-Харківською стратегічною наступальною операцією військ Воронежського та Степового фронтів (3–23 серпня 1943 р.) з метою розгрому белгородсько-харківського угруповання противника і створення умов для оволодіння Лівобережною Україною. Після взяття Белгорода й Харкова стало можливим зосередження військ п'яти фронтів на стратегічному південно-західному напрямку з метою очищення від противника важливих промислових і сільськогосподарських районів – Донбасу та всієї Лівобережної України, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на Правобережжі.

У районах верхньої течії Дніпра війська Західного та лівого крила Калінінського фронтів провели Смоленську стратегічну наступальну операцію, у ході якої було здійснено виконання завдань низки фронтових операцій. У результаті їх проведення радянські війська завдали поразки лівому крилу групи армій «Центр», просунулися на 200–225 км у смузі завширшки до 400 км, звільнили від ворога низку міст, зокрема Спас-Деменськ, Єльню, Смоленськ, розпочали витіснення вермахту з території Білорусії. Унаслідок проведення військами Брянського фронту однойменної наступальної операції (1 вересня – 3 жовтня 1943 р.) було захоплено плацдарм на західному березі р. Десна, звільнено Брянський промисловий район і частину східно-білоруських земель. Війська вийшли до оборонного рубежу противника на р. Сож, зокрема біля м. Гомель, і форсували річку.

Основні ж події цього етапу, як і періоду загалом, відбувалися у смузі дій фронтів Південно-Західного й Південного напрямків. На Донбасі та Лівобережній Україні війська Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного, Південного (із 20 жовтня 1943 р. відповідно Білоруського, 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських) фронтів було проведено Донбаську та Чернігівсько-Полтавську стратегічні наступальні операції зі звільненням великих міст (Таганрог, Горлівка, Макіївка, Краматорськ, Сталіно (Донецьк), Маріуполь, Осипенко (Бердянськ), Полтава, Чернігів, Кременчук), форсуванням річок Десна, Сож, Дніпро, Прип'ять. Першими 22 вересня 1943 р. Дніпро сходу форсували та захопили кілька плацдармів

війська 13-ї армії, що наступали у Дніпровсько-Прип'ятському межиріччі. Також плацдарми на правому березі з'явилися в районах Великого Букрина (3-тя гвардійська танкова армія), Лютежа (38-ма армія), на північний захід від Дніпродзержинська (нині Кам'янське), на південний схід від Кременчука та в районі Верхньодніпровська (війська Степового фронту). Наприкінці цього етапу в околицях Канева було висаджено повітряний десант і проведено Дніпровську повітрянодесантну операцію (24 жовтня – 5 листопада 1943 р.), котра, утім, завершилася невдало й не досягла поставленої мети.

Під час другого етапу (жовтень – грудень 1943 р.) радянські війська розбили німецькі сили у середній і нижній течії Дніпра, оволоділи Гомелем, Запоріжжям, Дніпропетровськом (нині Дніпро), Мелітополем, Києвом, Житомиром (який німцям згодом удалося повернути під свій контроль ще на два місяці), створили плацдарми стратегічного значення й відбили спроби противника відновити оборону по Дніпру.

На третьому етапі (січень – квітень 1944 р.) в результаті проведення Червоною армією на південному фланзі радянсько-німецького фронту низки наступальних операцій було ліквідовано останні плацдарми противника на лівому березі Дніпра, відкинуто його від ріки та знищено в її середній і нижній течії, очищено райони Правобережжя між Дніпром і Південним Бугом, Дністром та притоками Прип'яті річками Горинь, Стир, Тур'я приблизно до лінії Ковель – Броди – Тернопіль – Бучач – Кути.

Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.) стала однією із завершальних складових частин битви за Дніпро. У межах цієї найбільш масштабної стратегічної операції війська 1-го, 2-го, 3-го Українських, а також 2-го Білоруського фронтів провели Житомирсько-Бердичівську (24 грудня 1943 – 14 січня 1944 рр.), Кіровоградську (5–16 січня 1944 р.), Корсунь-Шевченківську (24 січня – 17 лютого 1944 р.), Рівненсько-Луцьку (27 січня – 11 лютого 1944 р.), Нікопольсько-Криворізьку (30 січня – 29 лютого 1944 р.), Проскурівсько-Чернівецьку (4 березня – 17 квітня 1944 р.), Березнегувато-Снігурівську (6–18 березня 1944 р.), Умансько-Ботошанську (5 березня – 17 квітня 1944 р.), Поліську (13 березня – 5 квітня 1944 р.) та Одеську (26 березня – 14 квітня 1944 р.) фронтові наступальні операції.

Завершення третього етапу цього періоду битви пов'язано з боротьбою за Крим – проведенням військами 4-го Українського фронту, Окремої приморської армії, сил Чорноморського флоту та Азовської військової флотилії Кримської стратегічної наступальної операції (8 квітня – 12 травня 1944 р.). Саме з її завершенням і встановленням повного контролю з боку радянських військ над Кримським півостровом фактично зникли умови, за яких керівництво Третього Райху й німецьке командування могли б розраховувати на повернення до дніпровського рубежу в його нижній течії. Таке завдання перед командуванням вермахту вже ніколи не поставало. Під контролем німецьких військ залишалася невелика смуга на правому березі Дніпра в Білорусії.

Змістом завершального етапу останнього періоду битви за Дніпро було проведення частини Білоруської стратегічної наступальної операції (23 червня – 29 серпня 1944 р.), обмеженої її першим етапом (23 червня – 4 липня 1944 р.), а саме Вітебсько-Оршанської, Могильовської, Бобруйської й Полоцької фронтових наступальних операцій із виходом військ на лінію Постави – озеро Нароч – Молодечно – Дзержинськ – Столбці – Городея – Ганцевичі – Лунинець, оточенням і ліквідацією мінського угруповання військ противника в районі на схід від Мінська (5–11 липня 1944 р.).

Отже на Східноєвропейському театрі воєнних дій Другої світової битва за Дніпро розпочалася раніше, а завершилася пізніше за інші, окрім битви за Ленінград, яка закінчилася місяцем пізніше (до 10 серпня 1944 р.).

Сукупність історичних фактів дає серйозні підстави для висновку, що саме битва за Дніпро за своїми тривалістю, задіяними силами й засобами, кількістю втрат сторін була найбільшою битвою під час німецько-радянської війни. Якщо ж брати Другу світову війну загалом, то слід зауважити, що більший географічний і часовий розмах мали лише воєнні дії на океанічних просторах, котрі, утім, важко означити саме як битви. Проте навіть за умови визнання їх такими, ми можемо констатувати, що жодна з битв Другої світової війни не може йти в порівняння з битвою за Дніпро за всіма іншими показниками.

Радянська воєнно-історична наука свідомо применшувала масштаб і значення битви за Дніпро. Сформований тодішніми ідеологами та істориками погляд на зміст, масштаби, хронологічні й територіальні межі цієї битви, який набув ознак сталості, непорушності та академічності, і дотепер продовжує домінувати у воєнно-історичній науці – необ'єктивний, по суті хибний. Зміст битви за Дніпро було свідомо урізано як у часі (хронологічно), так і просторово (територіально). Робилося це з багатьох причин, проте домінантою була концептуальна установка радянської ідеологічно-пропагандистської машини: вирішальні події війни відбулися на території РРФСР, а головний внесок у перемогу серед усіх «братніх народів» СРСР зробили саме росіяни. У радянській, а потім і в російській історії найбільш видатною, знаменною подією «Великої Вітчизняної» та всієї Другої світової війни вважалася Сталінградська битва. Слід визнати, що і світова історіографія приділяє їй найбільшу увагу як переломному моменту війни, виокремлюючи її з-поміж інших битв не лише на Європейському континенті та надаючи високі оцінки перемозі в ній Червоної армії. Не применшуючи значення цієї та інших битв, автори дійшли висновку, що найбільшою за розмахом, силами, засобами та втратами сторін, і врешті-решт вирішальною у Другій світовій війні стала битва за Дніпро. Саме за подолання Дніпра як великої водної перешкоди, оволодіння «дніпровським рубежем» і територіями навколо цієї ріки на обох її берегах (фактично, більшої частини річкового басейну) розгорталися основні, найбільш запеклі й інтенсивні воєнні дії сторін під час німецько-радянської та Другої світової воєн.

Автори усвідомлюють, що такий кардинальний висновок може викликати не лише серйозні контраргументи вітчизняних і зарубіжних (насамперед

російських) істориків, а й несприйняття певної частини соціуму, зокрема українського. Ламаючи усталені та, на наш погляд, хибні концептуальні уявлення про визначну подію минулої війни, запропонований підхід і зроблені висновки можуть бути сприйняті як такі, що «зазіхають» на саму парадигму сприйняття воєнних дій Другої світової. Цілком прогнозовано, що певні політичні кола можуть оголосити їх «ною фальсифікацією» та «черговою спробою переписати історію війни». Проте якщо історію «писали» в інтересах виконання певного державного замовлення й під суворим наглядом органів тоталітарної системи, свідомо перекручуючи факти та вкладаючи їх у «прокрустове ложе» офіційних концепцій, її обов'язково слід «переписувати», відновлюючи істину. Звичайно, ці події потребують осмислення, подальшого ретельного дослідження, об'єктивної оцінки та ґрунтовного наукового підтвердження. У будь-якому разі представлений погляд, на наше переконання, ґрунтується на серйозних підставах (аргументах) і має право розглядатися як історична гіпотеза, що в майбутньому буде підтверджена або спростована.

REFERENCES

1. (1947). *Sbornik boevykh dokumentov Velikoj Otechestvennoj vojny*, vol.5. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
2. (1958–1959). *Operatsii Sovetskikh Vooruzhennykh Sil v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941–1945 gg.: Voенно-istoricheskij ocherk*. V 4 t. Moskva: VAGSh VS SSSR. [in Russian].
3. (1961). *Istoriya Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Soyuza*. V 6 t. (Vol. 3: *Korennoj perelom v khode Velikoj Otechestvennoj vojny (noyabr' 1942 g. – dekabr' 1943 g.)*, p. 247). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
4. (1961). *Strategicheskij ocherk Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 godov*. Voенно-istoricheskij otdel VNU GSh VS SSSR. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
5. (1999). *Russkij arkhiv: Velikaya Otechestvennaya. Stavka Verkhovnogo Glavnokomandovaniya: Dokumenty i materialy. 1943 god*. (Vol. 16 (5–3), pp. 12–13). Moskva: TERRA. [in Russian].
6. (n. d.). *Battle of the Dnieper*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Dnieper
7. Anflov, V.A. (1974). *Proval «blitskriga»*. Moskva: Nauka. [in Russian].
8. Chujkov, V.I. (1972). *V boyakh za Ukrainu*. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
9. Eronin, N. (1973). *Bitva v tsifrakh. K 30-letiyu bitvy za Dnepr. Voенно-istoricheskij zhurnal*, 9, 45–53. [in Russian].
10. Fedaka, S.D. (2010). *Stratehichni i frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoї viiny na terytorii Ukrainy*. Uzhhorod: Lira. [in Ukrainian].
11. Fedorenko, V.S. (1968). *Voенное iskusstvo sovetskikh vojsk v nastupatel'nykh operatsiyakh letom i osenyu 1943 g. (Bitva za Dnepr)*. Moskva: VA im. M.V. Frunze. [in Russian].
12. Glants, D.M. (2008). *Sovetskoe voенное chudo 1941–1943. Vozrozhdenie Krasnoj Armii. per. s angl.* (V. Fedorova, Transl.). Moskva: Yauza, Eksmo. [in Russian].
13. Goncharov, V.L. (2006). *Bitva za Dnepr 1943 g.* Moskva: AST. [in Russian].
14. Govard, M. (1980). *Bolshaya strategiya. per. s angl.* (Yu.A. Nepodaeva, B.I. Pavlova & Yu.M. Shhebentkova, Transl.). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
15. Grechko, A.A. (Ed.). (1975). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol. 4: *Fashistskaya agressiya protiv SSSR. Krakh strategii «molnienosnoj vojny»*, p. 319). Moskva: Voenizdat [in Russian].

16. Herasymov, I.O. (Ed.). (2000). *Bezmertia. Knyha Pamiati Ukrainy. 1941–1945*. Kyiv: Poshuk.-vyd. ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy». [in Ukrainian].
17. Hrytsiuk, V.M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoii viiny na terenakh Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (seriia «Ukraina. Druha svitova viina. 1939–1945»). [in Ukrainian].
18. Hrytsiuk, V.M., Lysenko, O.Ye., Pyliavets, R.I., & Sydorov, S.V. (2015). *Stratehichni ta frontovi operatsii na terytorii Ukrainy u 1943–1944 rr.* Kyiv: Nats. un-t obrony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovskoho: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
19. Isaev, A.V. (2013). *Osvobozhdenie 1943. «Ot Kurska i Orla vojna nas dovela...»*. Moskva: LitRes. [in Russian].
20. Isaev, F. (1944). *Bitva za Dnepr*. Leningrad: Gospolitizdat. [in Russian].
21. Koltunov, G.A. (1972). Dnepr. Prokhorov, A.M. (Ed.), *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya. (3th ed.). V 30 t.* (Vol. 8: Debitor – Evkalipt, pp.361–363). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [in Russian].
22. Konev, I.S. (1972). *Zapiski komanduyushchego frontom*. Moskva: Nauka. [in Russian].
23. Korotkov, G. (1968). Bitva za Dnepr i falsifikatory istorii. *Voennaya mysl, 11*, 60–71. [in Russian].
24. Koval, M.V. (1999). *Ukraina u Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianoii viinakh (1939–1945 rr.): sprobna suchasnoho kontseptualnoho bachennia*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
25. Koval, M.V. (2003). Bytva za Dnipro 1943. Smolii, V.A. (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy. (Vol.1: A–V, pp.253–254)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
26. Kozlov, M.M. (1985). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [in Russian].
27. Krajnyukov, K.V. (1971). *Ot Dnepra do Visly*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
28. Lutsev, N.I. (1988). *Dnepr – reka geroev. (2th ed.)*. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
29. Lysakovskij, Yu.Yu., Nesterov, V.V., & Udin-Nekrasov, V.A. (1995). *Osvobozhdenie Ukrainy. 1943–1944: Istoriko-statisticheskoe issledovanie*. Kyiv. [in Russian].
30. Lysenko, O.Ye. (2013). Bytva za Dnipro yak obiekt istoriopyssannia. Abstracts of Papers ,2013: *Bytva za Dnipro: do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid nimetsko-fashytskykh zaharbnnykiv.* (pp.183–195). Kyiv: Priorytety. [in Ukrainian].
31. Malkov, D. (1973). *Dnepr – reka geroev: Ocherki*. Moskva: Izd-vo DOSAAF. [in Russian].
32. Manshtejn, E. (2002). *Uteryannye pobedy*. Moskva: AST. [in Russian].
33. Miiasyan, M.M. (Ed.). (1965). *Velikaya Otechestvennaya vojna Sovetskogo Soyuza 1941–1945: Kratkaya istoriya*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
34. Morozov, V.P. (Ed.). (1975). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol.5: Proval agressivnykh planov fashistskogo bloka, pp.126–127). Moskva: Voenizdat [in Russian].
35. Moskalenko, K.S. (1973). *Na Yugo-Zapadnom napravlenii. 1943–1945. Vospominaniya komandarma. V 2 kn. Izd. 2-e. Kn.2*. Moskva: Nauka. [in Russian].
36. Mukovskiy, I.T., & Lysenko, O.Ye. (1997). *Zvytiaha i zhertovnist: Ukraintsi na frontakh Druhoi svitovoi viiny*. Kyiv: Poshuk.-vyd. ahentstvo «Knyha pamiati Ukrainy». [in Ukrainian].
37. Nazarenko, I.D. (Ed.). (1975). *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza 1941–1945 gg. V 3 t.* (Vol. 2). Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
38. Panchenko, P., Utkin, O., & Horielov, V. (2005). *Ukraina u polumi viiny. 1941–1945*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
39. Parotkin, I.V., & Khoroshilov, G.T. (Ed.). (1976). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol.6: Korennoj perelom v vojne, pp.134–135). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
40. Pavlenko, N.G. (1970). Bitva. Prokhorov, A.M. (Ed.), *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya. (3th ed.). V 30 t.* (Vol.3: Bari – Braslet, p.398). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].

41. Polishchuk, I.I. (1990). *Ot Miusa do Dnepra*. Lyudinovo: [b. i.]. [in Russian].
42. Pyliavets, R.I. (2011). Viina, natsionalna pamiat ta pozytsiia istoryka. *Voenna istoriia*, 3 (57), 9–10. [in Ukrainian].
43. Rakitskij, A. (1973). Krushenie «Vostochnogo vala» (K 30-letiyu bitvy za Dnepr). *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 9, 10–22. [in Russian].
44. Serdyukov, A.E. (Ed.). (2011). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945 godov. V 12 t.* (Vol.1: Osnovnye sobytiya vojny). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
45. Shekhovtsov, N.I. (Ed.). (1979). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol.6: Zavershenie razgroma fashistskoj Germanii, pp.326–347). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
46. Shekhovtsov, N.I., & Koltunov, G.A. (1976). Bitva za Dnepr. Grechko, A.A. (Ed.) *Sovetskaya voennaya entsiklopediya. V 8 t.* (Vol.1: A – Byuro, pp.481–484). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
47. Smolii, V.A. (2013). Vitalne slovo. Abstracts of Papers 2013: *Bytva za Dnipro: do 70-richchia vyzvolennia Kyieva vid nimetsko-fashystskyykh zaharbnykiv.* (p.7). Kyiv: Priorytety. [in Ukrainian].
48. Sokolov, B.V. (1998). *Pravda o Velikoj Otechestvennoj vojne: Sbornik statej*. Sankt-Peterburg: Aletejya. Retrieved from <http://militera.lib.ru/research/sokolov1/03.html> [in Russian].
49. Telpukhovskij, B.S. (1966). *Bitva za Dnepr i osvobozhdenie Kievа*. Moskva: Izd-vo DOSAAF. [in Russian].
50. Tippelskirch, K. (2001). *Istoriya Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva: Ast. [in Russian].
51. Tronko, P.T. (1978). Bitva za Dnepr 1943. *Ukrainskaya sovetskaya entsiklopediya*. (2th ed.). V 12 t. (p.375). Kyiv: USE. [in Russian].
52. Tyushkevich, S.A. (Ed.). (1982). *Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939–1945. V 12 t.* (Vol.12: Itogi i uroki vtoroj mirovoj vojny, p.35). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
53. Utkin, G.M. (1967). *Shturm «Vostochnogo valа». Osvobozhdenie Levoberezhnoj Ukrainy i forsirovanie Dnepra*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
54. Vasilevskij, A.M. (1975). *Delo vsej zhizni*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
55. Voznenko, V.V. (1963). Bitva za Dnepr i Kievskaya nastupatel'naya operatsiya 1943 godа. *Voennaya mysl*, 10, 55–69. [in Russian].
56. Voznenko, V.V., & Platonov, S.P. (Ed.). (1951). *Nastuplenie 1-go Ukrainskogo (Voronezhskogo) frontа na kievskom napravlenii v 1943 godu (Kratkij operativnyj ocherk)*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
57. Zaporozhchenko, A.K. (1976). Bitva. Grechko, A.A. (Ed.) *Sovetskaya voennaya entsiklopediya. V 8 t.* (Vol.1: A – Byuro, p.479). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
58. Zhilin, P.A. (Ed.). (1985). *Vtoraya mirovaya vojna. Itogi i uroki*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
59. Zhukov, G.K. (1969). *Vospominaniya i razmyshleniya*. Moskva: Izd-vo Agentstva pechati Novosti. [in Russian].

OLEKSANDR LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ukr2www@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ROSTYSLAV PYLIAVETS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Docent of the Department of History of Wars and Military Art,

I.Cherniakhovskyi National University of Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), rost0404kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

BATTLE OF THE DNIPRO IN WORLD WAR II: TRYING A NEW CONCEPTUAL VISION

Abstract. *The purpose of the study is to outline the main concepts of a new conceptual interpretation of the set of hostilities included in the historiography entitled “Battle of the Dnipro” and based on a much broader understanding of its content, scope, duration, implications and significance for the entire course of the Eastern Front confrontation. The methodology of the studio is based on a combination of general scientific, special and interdisciplinary methods of scientific knowledge, as well as theoretical achievements of leading specialists in military history, military sciences and other scientific fields and disciplines. The authors use a modern terminological apparatus, tested in the world military-historical discourse. Conclusions.* *The theoretical and methodological matrix on which researchers project the events of World War II is constantly changing and demonstrating the heuristic potential that scientists have to realize. The most armed clash of a global nature in history has revealed new approaches in strategic and operational planning, the management of troops, their personnel, engineering, logistical, health, moral and psychological support, logistics and more. During the World War II, a new understanding of the concept of “battle” as a set of strategic and frontal operations developed. Each of the battles had not only important strategic but also significant military and political results. A special place among them belongs to Battle of the Dnipro. There is an urgent need for a conceptual rethinking of the role and meaning of Battle of the Dnipro, its nature and content, chronological and territorial boundaries. Formed in the USSR official view of the events of the war, including Battle of the Dnipro, was biased – it distorted the essence and significantly “cut” the real content of this battle. Contrary to the established Soviet stereotype, the authors put forward and substantiate the view that the battle for the Red Army had defensive and offensive components and generally lasted more than three years (from the end of June 1941 to the beginning of July 1944). The actual content and scope of Battle of the Dnipro, the number of operations, forces and resources involved, as well as the losses of the parties in it were much greater than usual. Given these circumstances, scientists should formulate an adequate conception of the entire system of battles and operations in the German-Soviet War, among which Battle of the Dnipro became the largest battleship of World War II.*

Keywords: *Battle of the Dnipro, World War II, German-Soviet war, strategic and frontal operations, battle (concept), concept, Ukraine.*